

תורה ודרך ארץ

הרב ישראל שחור

פותחין בכבודה של אכסניא.

רחשי תודתי לבית מדרש מפואר זה אשר זכיתי להסתופף בו כשלוש-עשרה שנה (כמנין אהבה).

תודה לחברי צוות הרמי"ם היקר שהרבה תורה זכיתי ללמוד מהם בשנים אלו, ויותר מהם ממאות תלמידי אשר בזכותם זכיתי לעמול בתורה, ללבן סוגיותיה בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה, בשיחות מוסר ובמחשבת ישראל.

פרק א': הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן כרשב"י ולא עלתה בידן ברכות דף לה: "ת"ר "ואספת דגנך" מה ת"ל, לפי שנאמר: "לא ימוש ספר התורה הזה מפידך" יכול דברים ככתבן, ת"ל "ואספת דגנך", הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי ר' ישמעאל - ר' שמעון בן יוחי אומר, אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח. תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים שנאמר: "ועמדו זרים ורעו צאנכם", ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום נלאכתן נעשית ע"י עצמן שנאמר: "ואספת דגנך" ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן שנאמר: "ועבדת את אויביך". אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כר' ישמעאל ועלתה בידן, ולא עלתה בידן.

מאמר זה נכתב מתוך הגיגי מחשבה ודברים שנאמרו בשיחות ושיעורים בבית מדרש זה, בית המדרש של בית הספר, הוא הלזו של המקום.

עיקר עיסוקנו בעמלה של תורה, בהרבצת תורה לתלמידינו והדרכתם בדרכי הלימוד בעומק ובהבנה נכונה.

יחד עם זאת, תלמידינו אשר חלקם באו מעולם הישיבות וחלקם מהצבא ומעולם המעשה, מלבנים בבית מדרשנו את הויתם החדשה, הויה של בני תורה בכל רמ"ח אבריהם, אשר לומדים אומנות לפרנסתם ולפרנסת בני ביתם. לא כדרך של פשרה ושל ויתור, אלא על פי תורתנו הקדושה, דברי חז"ל, ורבותינו ראשונים ואחרונים. כדברי אביי שהרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם, ולפי המשנה באבות הקובעות "עשה תורתך קבע ומלאכתך ארע"י.

מאמר זה בא להעיר ולהאיר מספר נקודות שאולי יש בהם חידוש בסוגיא זו שרבות נכתב בה.

ענה, עם סיום כתיבת המאמר, התברר שהסתיימה תקופה זו בחיי. החל מאלול תשל"ח ועד כסלו תשנ"א.

אני מוצא, אפוא, לנכון, להביע כאן את

שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן".

דעת בעל ההפלאה:

מביא החתם סופר בשם רבו בעל ההפלאה בפירושו למסכת סוכה דף ל"ה ד"ה "דומה לכוש"י שכוונת אב"י שהרבה עשו כרשב"י, דהיינו כעין רשב"י, אך הם לא נהגו כרשב"י ממש. וזאת הסיבה שלא עלתה בידם. ומוסיף בעל ההפלאה שאם היו עושין את שיטת רשב"י ממש ודאי היתה עולה בידם "דודאי מי שכוונתו לשם ה', הבוחן מחשבותיו ויודע עשתונותיו בודאי יעלה בידו" (וע"ש שאתרוג הדומה לכוש"י פסול. ואולם אתרוג כוש"י ממש כשר. האתרוג הוא משל לצדיק. הצדיק המשונה במעשיו ככוש"י המשונה בעורו הוא כשר. אך דומה לכוש"י, דהיינו; שרוצה לדמות עצמו לרשב"י הריהו פסול).

אולם יש לעיין בדברי בעל ההפלאה, דכשם שלמד בסיפא שהרבה עשו כרשב"י, דהיינו באופן הדומה לרשב"י אך לא כמותו ממש ועל כן לא עלתה בידם, כן יש ללמוד ברישא, הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידן. דהיינו שעשו כעין שיטתו של ר' ישמעאל אך לא כמותו ממש ואעפ"כ עלתה בידן. ויש לשאול כמה שאלות: א. מהי איפוא שיטת ר' ישמעאל עצמו שהרבה דימו לעשות כמותו. ולפי ההפלאה יש לדייק שנהגו כעין דרכו של ר' ישמעאל אך לא ממש כמותו. ב. במה שונה שיטת ר' ישמעאל משיטת רשב"י. דנראה ששיטת רשב"י יכולה להצליח רק אם נוהגים ממש כמותו, אך אלו שלא הצליחו לעשות בדיוק כמותו נדונו

לכשלון. לעומת זאת שיטת ר' ישמעאל נוחה יותר. ואף המשתדלים ללכת בעקבותיו אע"פ שלא הצליחו לעשות כמותו ממש מובטחת הצלחתם. ובאופן פשוט היה נראה לבאר על פי מה שהתקשו רבים בסתירה בין דברי ר' ישמעאל כאן לבין תשובתו לבן אחותו. במסכת מנחות צט: "שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל. כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית, קרא עליו המקרא הזה "לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה". צא ובדוק שעה שאיננה מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית. ע"כ.

משמע שלר' ישמעאל יש לעסוק בתורה יומם ולילה ואין פנאי לשום דבר אחר. כיצד יתיישב הדבר עם דבריו במסכת ברכות "הנהג בהם מידת דרך ארץ" משמע שאין אדם עוסק בתורה בלבד. ומפורש במסכת ברכות שהפסוק "לא ימוש" לר' ישמעאל אינו ככתבו.

במבט שטחי היה מקום לאמר: "הנהג בהם" - פירושו להדריך את בני ישראל וללמדם שאין לקבל את הפסוק "לא ימוש" ככתבו אלא שחייב אדם לעסוק אף בפרנסה - בדרך ארץ. אך רש"י כותב בד"ה "הנהג בהם": עם דברי תורה. אם כן "בהם" מתייחס לדברי תורה ויש לשלב דרך ארץ עם דברי תורה, ובד"ה "מנהג דרך ארץ": כתב רש"י: "שאם תבוא לידי צורך הבריות סופך ליבטל מדברי תורה". מכאן שר' ישמעאל רואה את ההתעסקות בפרנסה לא כערך עצמי מוחלט שאדם

בטל אותו עת מעסק התורה לגמרי ח"ו, אמנם רמזו ר' ישמעאל בלשונו הקדוש, "הנהג בהן מנהג דרך ארץ", רוצה לומר עמהן, עם הדברי תורה, היינו שגם באותו העת ושעה מועטת שאתה עוסק בפרנסה כדי הצורך וההכרח לחיות נפש. על כל פנים ברעיוני מחשבתך תהא מהרהר רק בדברי תורה" ע"כ.

דעת ר' חיים מוולוז'ין היא שר' ישמעאל דורש לקיים "לא ימוש ספר התורה הזה מפיו יומם ולילה" כפשוטו. ואף בשעת מלאכתו עליו להיות שקוע בהרהורים נשגבים של תורה אלא שיש לתמוה משאלת הגמרא יכול דברים ככתבן, ת"ל ואספת דגנך, והרי לפי רבי חיים מוולוז'ין אפשר לקיים שניהם באותו זמן. ואולם ניתן לבאר את שאלת הגמרא "יכול דברים ככתבן", שיעסוק בתורה בלבד ולא יעסוק בדרך ארץ. באה הגמ' ותירצה: הנהג בהם מנהג דרך ארץ ופירושו: אכן יש אפשרות לעשות שניהם בו זמנית.

דייקנו לעיל מההפלאה שגם אלו שלא נהגו כר' ישמעאל ממש אלא כעין דרכו של ר' ישמעאל, עלתה בידם. ומכאן נראה שדרך זו אין לחשוש לכשלון אם לא נוהגים בה בשלמות משעה ראשונה. לעומתה דרכו של רשב"י דורשת התמסרות גמורה עם כוונה שלמה ועל כן פגם כלשהו עלול להביא לכשלון ולכן הרבה שניסו ועשו כרשב"י לא עלתה בידן.

היה מקום לומר שאביי בא לומר הדרכה כעין פסק הלכה הקובע שראוי לנקוט כר' ישמעאל בגלל שהרבה עשו כמותו ועלתה בידן ולעומת זאת הרבה עשו כרשב"י ולא

חייב להקדיש לו חלק מזמנו. אלא יש לראות את הפרנסה כעיסוק הכרחי על מנת לאפשר לאדם את ההתמדה בעסק התורה. שאם לא ינהג כן סופו ליבטל מדברי תורה. כדברי המשנה במסכת אבות (פ"ב מ"ב): "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון". היוצא מכאן שלפי ר' ישמעאל כל שעותיו של האדם יום ולילה חייבות להיות מוקדשות לתכלית התורה וההתעסקות בדרך ארץ היא אמצעי עבור קיום התורה.

על פי זה נוכל לומר שהרבה עשו כר' ישמעאל דהיינו שחילקו זמנם, חלק לפרנסה וחלק לתורה. אולם למדרגת ר' ישמעאל לא הגיעו שר' ישמעאל ניצל כל עתותיו לתורה והרבה שעשו כמותו אפשר שלא הקדישו את כל שעות הפנאי לתורה. ועוד יתכן לומר שאף אם ניצלו את כל זמנם, אפשר שלא בחנו כראוי כמה זמן באמת דרוש לפרנסה כדי לקיים את עצמם ולא הקפידו על הנאמר באבות: "הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה" (פ"ד מ"ב). ואפילו אם נאמר שמיעטו בפרנסתם ועסקו ברוב זמנם בתורה, אפשר שכונתם לא היתה שלמה ואולי לא גמרו בלבם שיהא כל עיסוקם אך ורק לתכלית התורה.

אולם אפשר לומר שדרגת ר' ישמעאל דורשת הרבה למעלה מזה כפי שכתב רבי חיים מוולוז'ין (תלמיד הגר"א ומייסד ישיבת וולוז'ין) בספרו "נפש החיים" (שער די פרק ח') וכך כתב: "אבל הענין כי ודאי שאין דעת רבי ישמעאל שיהא הרשות נתונה לאדם לפרוש ח"ו אף זמן מועט מעסק התורה ולעסוק בפרנסה ויהיה

עלתה בידן אולם רבי חיים מוולוז'ין לומד אחרת. הרבה עשו כרשב"י היינו הרבים. לפי שאי אפשר לצפות מההמון שילכו בדרכו של רשב"י. ובלשונו של רבי חיים מוולוז'ין: "יחיד לעצמו שאפשר לו להיות אך עסוק כל ימיו בתורתו ועבודתו ית"ש, ודאי שחובה מוטלת עליו שלא לפרוש אף זמן מועט מתורה ועבודה לעסק פרנסה ח"ו וכדעת רשב"י". והדברים מבוארים לפי מה שכתבנו לעיל שאף לדעת ר' ישמעאל אין ההתעסקות בפרנסה ערך מוחלט שכל אחד חייב לעסוק בו על חשבון לימוד תורה. אלא אמצעי חשוב ונכבד שבא לסייע לאדם להמשיך את התמדתו בתורה. אך במקרים מיוחדים, בו אנשים יכולים לנהוג כרשב"י, מודה ר' ישמעאל שחובה עליהם לעשות כן.

דעת החת"ם סופר:

החת"ם סופר לאחר שהביא את רבו, מבאר את דרכו הוא בשיטת ר' ישמעאל וכך כתב: "ר' ישמעאל נמי לא אמר מקרא ואספת דגנך אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין. שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום יישוב ארץ ישראל, ולהוציא פירותיה הקדושים. ועל זה ציותה התורה ואספת דגנך. ובעז זורה גורן השעורים בלילה משום מצוה. וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכי נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שאר אומנויות שיש בהם יישוב העולם, הכל בכלל מצוה. אבל כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם, וכל שמרבה העולם

יישוב, מוסיף עבודת ה' חורבן. מודה ר' ישמעאל לרשב"י. ועל זה אנו סומכים על ר' נהוראי במתניתין סוף קידושין, מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה. היינו בחוץ לארץ". ע"כ. לפי החת"ם סופר לר' ישמעאל, בארץ ישראל העוסק בפרנסה הוא מצוה שאדם חייב לעשות בעצמו ממש כמו הנחת תפילין ואינו רשאי להניחה לזולתו. אך המצוה איננה לתכלית הפרנסה אלא מצד מצות יישוב ארץ ישראל ואילו לרשב"י אין זו מצוה שאדם חייב לעשותה. ועל כן אם יזכו תעשה המלאכה ע"י אחרים: "ועמדו זרים ורעו צאנכם" וכל זה כדי שיוכלו ישראל להתמסר ללימוד תורה.

לפי זה בחוץ לארץ שאין מצות יישוב הארץ, יש לראות את ההתעסקות במלאכה רק כאמצעי לפרנסה ולא כיעוד בפני עצמו. על כן במקום שרואים שישוב העולם גורם לירידה בעבודת ה', ודאי שאין הצדקה לעסוק בכך וראוי שיעסוק רק בתורה כדברי רבי נהוראי.

ויש לשאול. הרי רבי נהוראי היה תנא הגר בארץ ישראל - וכיצד הניח מצות יישוב ארץ ישראל רק בגלל התמסרותו לתורה. וכי מותר למשל להמנע מהנחת תפילין מסיבה זו.

ואפשר לומר שלכן דייק החת"ם סופר לומר שמצוה זו מתקיימת כחובה גמורה רק כאשר רוב ישראל שרויין על אדמתם. ועל כן בזמן בית שני, וכל שכן לאחר החורבן לא היו ישראל שרויין על אדמתם באופן הראוי. ועל כן לפי החת"ם סופר, באופן זה אין לראות במצוות יישוב הארץ מצוה גמורה כהנחת תפילין. היוצא מכאן

קיומית לפי שחובת גברא אין עתה. אך מאידך, גאולת הארץ קיימת מסוף גלות בבל לפי שרצתה הארץ את שבתותיה.

פרק ב': עושין רצונו של מקום

ביאור התרוץ הראשון בתוס'

דעת ר' שמעון בן יוחי שהפסוק "ואספת דגנך" נאמר בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום. והדבר הוא פלא שהרי פסוק זה נאמר בפרשה שניה של קריאת שמע הפותח במלים "והיה אם שמוע תשמעו". ועוד הקשה תוסי הרי מפורש בגמ' זו בתחילת הסוגיא שפסוק זה מדבר בזמן שעושין רצונו של מקום. שרי חנינא בר פפא שאל סתירה בין שני פסוקים, מחד הפסוק בהושע (בי) אומר "ולקחתי דגני בעתו". ומאידך "ואספת דגנך" ומתרכת הגמ' "לא קשיא: כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, כאן בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום". ומבאר רש"י: בזמן שעושין רצונו של מקום הדגן שלהם. וכשאינן עושין רצונו נוטלו, ומראה להם שהוא שלו" ע"כ.

מתרץ התוסי שהפסוק "ואספת דגנך" ודאי מדבר באופן שעושין רצונו אבל אינם עושים רצונו כל כך דאינם צדיקים גמורים. ע"כ.

וצריך באור בכונת התוסי, מה פרוש "צדיקים גמורים" ומה פרוש "צדיקים שאינם גמורים" ועוד מנלן שפרשת "והיה אם שמוע" עוסקת בצדיקים שאינם גמורים ולא בצדיקים גמורים. ונראה לבאר דברי תוסי ע"פ מדרש תנחומא (פרשת נח) (וכבר העיר על כך "משכיל

כאשר רוב ישראל אינם שרויין על אדמתם אין להתייחס למלאכה כמצווה גמורה, ועל כן יש לבדוק ולבחון האם ההתעסקות בפרנסה משרתת את התכלית של תורה או לא.

ונראה לי להטעים את הדברים על פי דברים ששמעתי מהרה"ג הרב שלמה פישר שליט"א שיש שתי גלויות, גלות הארץ וגלות העם. בבית שני זכינו לגאולת הארץ לאחר שריצתה את שבתותיה, אך מאידך לא זכינו לגאולת העם כיון שרוב העם לא חזר מבבל. ועל פי זה יש להסביר שאמנם היום כל מי שעוסק בישוב הארץ אכן מקיים מצוה. סו"ס הארץ נגאלה מחורבנה. אך אין זו מצוה של חובת גברא כהנחת תפילין לפי שישראל לא נגאלו עדיין ולכן כיום יש לשקול את חובת הפרט לעסוק במלאכה לא כמצוה גמורה אלא באיזו מידה היא משמשת אמצעי לתורה.

ואגב אורחא אפשר באופן זה לבאר את שיטתו של הגאון הרב משה פיינשטיין זצ"ל, שמצות ישוב ארץ ישראל היא מצוה קיומית ולא מצוה חיובית (עיין באגרות משה, אבן העזר בסוף תשובה ק"ב). וכתב שם: "הנה רוב הפוסקים סברי דהוא מצוה, אבל פשוט שאין זה בזמן הזה מצוה חיובית שעל הגוף". (עיי"ש בהוכחתו) ובהמשך: "אבל מצד העשה אינה חיובית, אלא כשדר שם מקיים המצוה".

ולפי מה שדייקנו בחת"ס סופר, הדברים מאירים. שרק כאשר רוב ישראל שרויין על אדמתן, זאת מצות עשה חיובית. ואולם עתה אין זו מצוה חיובית אלא

לאיתן" בסוף המסכת). המדרש עוסק בהרחבה בחשיבות לימוד תורה שבעל פה. וכתב המדרש: יתברך שמו וכו'... ולא תמצא תורה שבעל פה אצל מי שמבקש עונג העולם, תאוה וכבוד וגדולה בעולם הזה, אלא במי שממית עצמו עליה שנאמר זאת התורה - אדם כי ימות באהל - וכך דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחי צער תחיה ובתורה אתה עמל (אבות פרק ו' משנה ד'). לפי שלא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא על התורה שבעל פה שנאמר: כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית" (שמות לד, כז), (גיטין ס.) וכו'. לפי שאין לומד אותה אלא מי שאוהב הקב"ה בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאודו, שנאמר: "ואהת את ה' אלוקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך..." ובפרשה שניה כתיב בה "בכל לבבכם ובכל נפשכם" ולא כתב בכל מאודכם, ללמד שכל מי שאוהב עושר ותענוג, אינו יכול ללמוד תורה שבעל-פה, לפי שיש בה צער גדול ונדוד שינה ויש מבלה ומנבל עצמו עליה..." ע"כ ממדרש תנחומא.

אם כן הדברים מאירים ובהירים. פרשת "והיה אם שמוע" עוסקת אמנם במקיימי מצוות כפי שכתוב: "לאהבה את ה' אלקיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם". אך מאידך אין אלו צדיקים גמורים לפי שחסרה להם "ובכל מאדכם", חסרה להם התמסרות ללימוד תורה שבעל פה הדורשת מידת יגיעה רבה עד הבחינה "שיהא ממית עצמו עליה", אדם אוכל פת במלח ושותה מים במשורה, ישן על הארץ וחי חיי צער ועם כל זאת הוא עמל בתורה

בתורה.

פרשה שניה אכן עוסקת באנשים עובדי ה' אך עדיין חשוב להם העושר והתענוג ועוסקים הם במלאכתם כדי לחיות ברווח וכאן באה זעקתו של רשב"י "אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורח בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?" ולפי מדרש תנחומא הדברים אמורים על לימוד תורה שבעל פה שלימודה דורש התמסרות רבה עד מאד ואי אפשר למוצאה במבקשים עונג תאוה וכבוד בעולם הזה.

עושי רצונו של מקום - באור חדש ליישב שאלת תוס'

והיה אפשר ליישב את שאלת תוס' באופן אחר. דיש לומר "דעושינ ואין עושינ" יש לדון בשני מישורים. מחד רשב"י דורש התמסרות רבה לתורה. והקב"ה ידאג למזונותינו. ע"י עבודת בני נכר וכדומה. ולפי רשב"י כל מי שחסרה בו מידת הבטחון וטורח ועמל בעבודת השדה הרי הוא בגדר "אין עושה רצונו של מקום". לפי שהעיסוק הזה משאיר בידו מעט מדי זמן פנוי ללימוד תורה ואין בכוחו ליגע בתורה שבע"פ כפי שלמדנו ממדרש תנחומא.

ואולם במישור השני אדם נבחן כיצד נוהג הוא בתבואה לאחר שצמחה וגדלה בשדה. הפסוק בהושע "ולקחתי דגני" אינו עונש על כך שאדם מיעט במידת הבטחון ועסק במלאכתו, בחרישה וזריעה קצירה ודישה. אלא השאלה הנשאלת

מה השתנה באדם בין קודם החטא, לבין אחר החטא בכל הנוגע לפרנסה ומלאכה? אומר המהר"ל מפראג שאדם הראשון קודם החטא לא נזקק כלל לעסוק במלאכה לצורך פרנסתו. "כשנברא האדם לא נבראת עמו המלאכה ותיקון בגדים ובנין הבתים, רק בגן-עדן היה בלא דברים אלו". מה שכן נדרש ממנו הוא העיסוק בעניינים רוחניים. וכלשונו של המהר"ל: "האדם בעל הנפש האלוקית ראוי לעסוק בפעולות האלוקיות והן מצוות התורה ולא במלאכות השונות, לפי שאלו אינם מכח מעלתו ושלמותו, אלא אדרבא מחמת החטא הקדמון והחסרון והפחיתות שהזקיקוהו לכל המלאכות הבאות לספק את כל צרכי הגוף". (תפארת ישראל פרק א')

דברים דומים מוצאים אנו אצל הרמח"ל בספרו "מסילת ישרים": "אמרו חז"ל: כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה (ביצה ט"ז) וכבר היה האדם יכול להיות יושב ובטל, והגזירה היתה מתקיימת אם לא שקדם הקנס לכל בני אדם. 'בזעת אפיך תאכל לחם', אשר על כן חייב אדם להשתדל איזה השתדלות לצורך פרנסתו שכן גזר המלך העליון" (בבאור מידת החסידות פרק כ"א).

לפי הרמח"ל, לולי החטא יכול היה האדם לשבת בטל והקב"ה היה מספק לו מזונותיו בדרכים שלו. ואולם אחר החטא הקדמון, אין הברכה האלוקית יכולה לחול ללא השתדלות של האדם וכן הוא מבאר את הספרי: (פרשת ראה): "כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלוקיך... יכול אפילו

היא מה עושה אדם עם הדגן שקצר ואסף אל ביתו. האם הוא מפריש ממנו תרומות ומעשרות כראוי והאם הוא עושה חסד עם הבריות בברכה שזיכהו הבורא (כפי שאומר המדרש על אותם אנשים שנאכלה כל תבואתם ע"י עכברים לפי שלא הפרישו תרומות ומעשרות) והאם הוא מודה לקב"ה על הברכה שניתנה לו כפי שחייבה התורה במצות בכורים, או שמא שולטת בו המידה של "כוחי ועוצם ידי עשו לי את החיל הזה". ואכן הפסוק שלפניו בהושע אומר: "והיא לא ידעה כי אנוכי נתתי לה הדגן והתירוש והיצהר וכסף הרביתי לה, וזהב עשו לבעלי" ואחר כך כתוב "לכן אשוב ולקחתי דגני בעתו" וכי הרי מפורש כדברינו שהעונש "ולקחתי דגני" בא על כך שלא נהגו כראוי בשפע ובברכה שניתן להם. אדרבא, לקחו את העושר וממנו עשו ע"ז. [ויש לעיין האם אפשר להעמיס פרוש זה בתרוץ השני של התוס'].

פרק ג: "בזעת אפיך תאכל לחם"

אדם הראשון קודם החטא ואחר החטא.
א. שיטת המהר"ל מפראג והרמח"ל.
ב. שיטת רש"י על החומש.
ג. שיטת הרמב"ן על החומש.

שיטת המהר"ל מפראג והרמח"ל

אדם הראשון חטא ונענש. "ארורה האדמה בעבורך, בעצבון תאכלנה כל ימי חייך. וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה. בזעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה, כי ממנה לקחת, כי עפר אתה ואל עפר תשוב".

יושב ובטל, תלמוד לומר: 'בכל משלח
דיך'".

ומדגיש הרמח"ל: לא שההשתדלות הוא
המועיל, אלא שההשתדלות מוכרח. וכיון
שהשתדל הרי יצא ידי חובתו וכבר יש
מקום לברכת שמים שתשרה עליו ואינו
צריך לבלות כל ימיו בחריצות
והשתדלות".

אדם לא צריך לחפש לעצמו "שעות
נוספות" כדי לשפר את פרנסתו. מאחר
שהמהר"ל רואה במלאכה קנס שנקנסה
בו האנושות, "והרי זה כמס שפורע כל
המין האנושי אשר אין להמלט ממנו".

ואם כן המסקנה ברורה: הדרך האמיתי
היא דרכם של החסידים הראשונים,
עושים תורתם עיקר ומלאכתן טפלה וזה
וזה נתקיים בידם".

יסוד שיטה זו במשנה שמביא המהר"ל
מסוף מסכת קידושין דף פ"ב. "רבי מאיר
אומר לעולם ילמד אדם את בנו אומנות
נקיה וקלה (*). ויתפלל למי שהעושר
והנכסים שלו, שאין אומנות שאין בה
עניות ועשירות שלא עניות מן האומנות
ולא עשירות מן האומנות אלא הכל לפי
זכותו.

רבי שמעון בן אלעזר אומר, ראית מימך
חיה ועוף שיש להם אומנות והן
מתפרנסין שלא בצער והלא לא נבראו
אלו לשמשני ואני נבראתי לשמש את
קוני, אינו דין שאתפרנס בצער, אלא
שהורעתי מעשי וקפחתי את פרנסתי.

המהר"ל מבאר שבגלל זה חטא הקדמון
השתנה האדם לרעה לעומת שאר בעלי
החיים אשר אינם זקוקים לעסוק
במלאכה לצורך פרנסתן, וכלשון

הברייתא: "מימי לא ראית צבי קיץ, ארי
סבל ושועל חנוני". פרנסתם מצויה להם,
ורק האדם נזקק לעמול לפרנסתו לאחר
שנשללה ממנו הפרנסה הטבעית אשר
היתה מוכנה בבריאה עבורו ככל שאר
בעלי החיים.

שיטתו וזרכו של הרמב"ן

"ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" - על
דרך הפשט מבאר הרמב"ן "שהניחו שם
להיות זורע לו חטים ומיני תבואות וכל
עשב זורע זרע וערוגות הבשמים וקוצר
ותולש ואוכל כרצונו". (בראשית ב', ח')

לפי הרמב"ן האדם לא קיבל את הכל
מהמוכן, אמנם ניתן לו בגן עדן כל עץ
מאכל, ואולם עבודת השדה, הזריעה
והקצירה היתה מוטלת עליו עוד קודם
החטא, והדברים צריכים באור. מה ראתה
התורה לקבוע שחובת האדם היא לעבוד
את האדמה ולגדל פירותיה. האם נאמר
הדבר לשבח ולמעלתו או שמא חסרון
יחשב לו.

בפשטות, פסוק זה מציין את יעודו
ותפקידו של האדם בחיר הבריאה.
והכתוב מציין שמכל הברואים בחר
הבורא באדם להניחו בגן עדן והטיל עליו
לעבדה ולשמרה. ואם כן, תמהים אנו מה
הגדולה והמעלה באדם שיעבוד את
האדמה?

(*) עיין בערוך המובא בשולי הגליון בדף פ"ב:
נקיה מגול וקלה שאין בה חסרון כיס. ואולם
המדרש לומד שמלאכה קלה היא מלאכה שאינה
גוזלת את רוב זמנו ומאפשרת לו לעשות את
תורתו קבע ומלאכתו ארעי.

התשובה לכך תתבאר מתוך התבוננות במחלוקת גדולה בין רש"י לרמב"ן במהלך שתי הפרשיות הראשונות. שיטת רש"י שלאדם הראשון הותר לאכול ירק עשב בלבד, כפי שניתן לחית השדה. ורק לאחר המבול הותר לנח ובניו לאכול בשר.

עין ברש"י פרק א' פסוק כ"ט ד"ה "לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ", אינני זוכר דוגמא נוספת שבדיבור המתחיל מחבר רש"י יחד סיפא של פסוק אחד ורישא של הפסוק הבא. ורש"י עשה זאת כדרך של פרשנות, ללמדנו שעלינו לראות את שני הפסוקים כמשפט אחד.

ביתר ביאור: בפסוק כ"ט נאמר: "ויאמר אלוקים הנה נתתי לכם את כל עשב זרע אשר על פני כל הארץ, ואת כל העץ אשר בו פרי... זרע זרע לכם יהיה לאכלה". בפסוק לי נאמר: "ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רמש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה ויהי כן".

לומד רש"י שאין כל פסוק משפט בפני עצמו, אלא שיש לקוראם יחד כמשפט אחד, דהיינו: "ויאמר אלוקים, הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע, לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רמש על האדמה" וגו'.

ולכן כתב רש"י "שהשווה להם בהמות וחיות למאכל".

לפי זה התקשה רש"י בקללה שנאמרה לאדם לאחר החטא. נאמר בפסוק "ואכלת את עשב השדה" (פרק ג' פסוק

י"ח). שואל רש"י: ומה קללה היא זו והלא בברכה נאמר "הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע" מתוך רש"י שעיקר הקללה שהאדם זרע קטניות או ירקות והיא מצמיחה לו קוצים ודרדרים ושאר עשבי השדה, ועל כרחו הוא אוכלם ועל כן נאמר בפסוק שלפניו "בעצבון תאכלנה".

ואולם הרמב"ן חולק על רש"י. לדעתו שני הפסוקים בפרק א' שני משפטים הם. ולא רק שאינן מתחברים ומשויים מאכל אדם ובהמה. אלא אדרבא מנוגדים הם ומדגישים את ההבדל בין האדם והבהמה. פסוק כ"ט מדבר ממאכל האדם שהוא עשב זרע זרע, וכן פרי עץ זרע זרע. ואילו הפסוק הבא מלמד על מאכל החיות והעוף שהוא ירק עשב, אשר איננו דורש הכשרה ותיקון.

לאחר שחטא האדם נאמר לו "ואכלת את עשב השדה". לפי זה יובן היטב מה שנאמר לנח לאחר המבול "כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה כירק עשב, נתתי לכם את כל" (פרק ט' ג').

הדגש הוא שהבשר הותר בדיעבד לא לפי מדריגת האדם לפני החטא אלא כפי שנאמר לאדם הראשון לאחר החטא "ואכלת את עשב השדה".

לפי הרמב"ן אפשר להבין יפה את דברי חז"ל במדרש רבה, הבאים ליישב סתירה בקללה שנאמרה לאדם הראשון לאחר החטא. בתחילה נאמר לו שיאכל את עשב השדה, ולבסוף נאמר לו "בזעת אפיד תאכל לחם".

לפי הרמב"ן יש כאן סתירה ברורה. בתחילה נאמר לו שהוא ירד למדריגת החיות אשר אוכלות את עשב השדה,

ואוכל כרצונו. הרמב"ן לשיטתו מבואר היטב. מדרגות האדם לפני החטא באה לידי ביטוי בפסוקים מהיום הששי לבריאה המציינים את ההבדל בין באדם והבהמה. לאדם ניתן עשב זרע זרע. פירושו שעליו לזרוע ולקצור וזו מעלתו ויקרתו. במבט שטחי נדמה שלחיות ולבהמות קל יותר, שהרי יוצאות הן לשדה ולמרעה ומכופפות ראשן ואוכלות את העשב. ואילו האדם עושה פעולות הכנה ראשוניות של חרישה וזריעה. לאחר מכן עליו להמתין חודשים רבים עד גמר הצמיחה ואז לקצור ולהמשיך בפעולות רבות עד האפיה. האמנם?

במלאכות שבת מצאנו אחת עשרה מלאכות החל מהחרישה ומהזריעה וכלה בלישה ובאפיה. ונשאלת השאלה: וכי מעליותא היא לאדם שעליו לטרוח כל כך הרבה עד שרואה את פת לחמו? אלא ששוברו בצידו. לא לחינם נקראות מלאכות אלו, האסורות בשבת "מלאכת מחשבת", בפעולות אלו ניכר מותר האדם מן הבהמה. כל אחת מאחת עשרה מלאכות אלו מלאכת מחשבת היא. האדם הוא בעל דעת ואיננו כבהמה שאין לה שכל ואיננה מסוגלת לפעול פעולות כה רבות עד שתוציא את לחמה. ולכן לבהמה ניתן ירק עשב ואין היא פועלת ויוצרת את מזונותיה.

מה נפלאים לפי זה דברי מדרש תנחומא פרשת תזריע (פיסקא ה'): מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא איזה

ולבסוף חזר ואמר שיאכל לחם שהוא מאכל אדם העשוי מהזרע. הכיצד? וכך לשון המדרש (פרשה כי פיסקא י'): אומר רבי יצחק על הדורות הללו הוא אומר ואכלת את עשב השדה שאדם משליף שדהו ואוכלה עד שהוא עשב. כיון ששמע אדם הראשון כן הזיעו פניו, אמר: מה אני נקשר לאבוס כבהמה? אמר לו הקב"ה: הואיל והזיעו פניך, תאכל לחם. ע"כ. ובגמ' פסחים קי"ח בשינוי לשון: אמר רבי יהושע בן לוי בשעה שאמר הקב"ה לאדם וקוץ ודודר תצמיח לך, זלגו עיניו דמעות. אמר לפניו: רבשי"ע אני וחמורי נאכל באבוס אחד? כיון שאמר לו בזיעת אפיך תאכל לחם נתקררה דעתו. (לפי דברינו על פי הרמב"ן לשון המדרש מדויק יותר.)

באור המדרש, שאמנם בתחילה נאמר לאדם שיהא שולף-תולש עשב מהשדה ואוכל כבהמה. "ואכלת את עשב השדה", אלא שהאדם הזדעזע כל כך על המחשבה שבחטאו ירד ממדרגתו הנעלה ומעתה הרי הוא הוא במדרגת החיות והבהמות, ויהא נקשר לאבוס כבהמה. חרטה זו היא אשר החזירה לאדם את מדרגתו וראוי הוא לאכול לחם כפי שאכל קודם החטא. המדרש לומד "בזעת אפיך" בזכות זעת אפיך - דהיינו בזכות החרדה והזיעה זכה שיוחזר לו הלחם שהוא היכר בין האדם לבהמה.

נחזור עתה לבאור דברי הרמב"ן לפסוק "לעבדה ולשמרה" - שהניחו שם להיות זרע לו חטים ומיני תבואות וכל עשב זרע זרע וערוגות. הבשמים וקוצר ותולש

מעשים נאים של הקב"ה או של בשר ודם. אמר לו: של בשר ודם. אמר לו ט: הרי השמים והארץ יכול אדם לעשות כיוצא בהם? אמר לו ר' עקיבא: לא תאמר לי בדבר שהוא למעלה מן הבריות שאין שולטין עליו אלא אמור דברים שהם מצויין בבני אדם. אמר לו: למה אתם מולים. אמר לו: אני הייתי יודע שעל דבר זה אתה שואלני ולכן הקדמתי ואמרת ליך שמעשה בני אדם נאים משל הקב"ה. הביא לו רבי עקיבא שבולים וגלוסקאות. אמר לו: אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה ידי אדם. אמר לו: אין אלו נאים יותר מן השבולים? ע"כ.

ר"ע בויכוח שניהל עם טרונספרוס אודות מצוות המילה, נעזר בלחם בגלוסקאות להראות שהאדם משלים ומתקן את הבריאה.

המהר"ל בספרו תפארת ישראל (פרק ב') מביא מדרש זה ומאריך בביאורו ובתוך הדברים מבאר שהאדם בעל הדרגה השכלית הוא אשר לוקח מהטבע את השבילים ומשביחם ועושה מהם גלוסקאות. וכן מביא המהר"ל את דברי חז"ל במדרש רבה (בראשית פרשה י"א). "כל מעשה ששת ימי בראשית צריכים עשיה אחרת. כגון חטים צריכים לטחון, החרדל צריך להמתיק".

ומבאר המהר"ל שאין הטבע מושלם מעצמו, אלא שהאדם שיש בו שכל, שהוא מעל הטבע, משלים את הטבע ומביאו לתיקונו.

למדים אנו מהרמב"ן שעל פי פשט הכתוב, אף האדם קודם החטא הצטוו

להשתמש בשכלו להצמיח מהזרע את התבואה ולהכשיר ממנה את מאכלו. ואף זה בכלל מה שכתב הרמב"ן על הפסוק בצלמנו כדמותנו (א', כ"ו) "...דמות הוא דמיון בצורה ובמעשה... והוא מגמת פניו בחכמה ובדעת וכשרון המעשה".

חטאו של אדם הראשון הוריד לעולם את העצבון ואת הטורח. אדם זורע חיטה והיא מעלה לו קוצים ודרדרים. לפני החטא אדם היה מקדיש מעט מאד מזמנו לפעולות אלו ואילו עתה "בזעת אפיך תאכל לחם". וכבר אמר רבי לוי (בבראשית רבה פרשה כ'): "נח היה, אם היה עומד בקללתו הראשונה".

וביאורו: בהמשך לנאמר לעיל שבתחילה נאמר לאדם שיאכל את עשב השדה כבהמה ורק לאחר שהזדעזע והזיעו פניו, חזר וניתן לו הלחם. אמר רבי לוי שספק גדול אם האדם הרויח מכך שחזר לקבל את הלחם, שהרי לא חזר לקבלו כמקודם, בקלות וללא יגיעה יתירה. אלא מעתה הוא יוציא את לחמו בזיעת אפיו. ואם כן נח יותר לקבל את ההשפלה שאני ובהמתי נאכל מאבוס אחד מאשר הטירחה והיגיעה הרבה הכרוכים בקללה השנייה "בזעת אפיך תאכל לחם".

וזאת גם כוונת ריש לקיש במסכת פסחים דף קי"ח: "אשרינו אם עמדנו בראשונה". וממשיך ריש לקיש: "ועדיין לא פלטינן מינה, דקא אכלינן עשבי דדברא". כלומר, שנשארה עדיין הגזירה הראשונה לפי שלא תמיד מצוי הלחם לאדם ונאלץ הוא לפעמים לאכול את עשב השדה. (ואף זאת ראיה לדרכינו שלשון המדרש מדוייקת

כלשהי. אדרבא, לפי דברי הרמב"ן, העשייה של אחת עשרה מלאכות הפת היא מעלת האדם השכלי, מלאכת מחשבת. אלא שהקללה היא בצער שהתלוה לכך, "בעצבון תאכלנה".

ברור הדבר שמשמעויות רבות מקופלות במלים "לעבדה ולשמרה". ואף הרמב"ן בפרושו לתורה מביא מדברי רבותינו ולא כאן המקום להאריך בכל אלו. ואנו לא באנו אלא להעיר מהלך אחד על פי הפשט כפי שנראה מהרמב"ן ואשר על פיו עבודת האדם להוציא את לחמו איננה תוצאה של החטא הקדמון ועונשו אלא הרצון האלוקי מהאדם לפי רום מעלתו, עוד קודם החטא.

יותר. שעיקר הצער של האדם היה על "ואכלת את עשב השדה" ולא כפי שכתוב בגמרא על "קוץ ודרדר תצמיח לך".

לפי הרמב"ן תתבאר המשנה בסוף קדושין כפשוטה. רבי שמעון בן אלעזר אומר: ראית מימך חיה ועוף שיש להם אומנות והן מתפרנסין שלא בצער, והלא לא נבראו אלו לשמשני, ואני נבראתי לשמש את קוני אינו דין שאתפרנס שלא בצער אלא שהרעותי מעשי וקפחתי את פרנסתי".

ר' שמעון בן אלעזר אינו אומר שהאדם נברא על מנת שיתפרנס ללא עשייה